

РОЗДІЛ 1

СУЧАСНІ ТЕНДЕНЦІЇ КУЛЬТУРНОЇ ТА НАЦІОНАЛЬНОЇ ПОЛІТИКИ В УКРАЇНІ: ІСТОРИЧНІ ТА ЕТНОКОНФЕСІЙНІ ВИМІРИ

УДК 39:[008:001]-047.37(477)

ЕТНІЧНІСТЬ, ІДЕНТИЧНІСТЬ І КУЛЬТУРА ЯК КЛЮЧОВІ ПОНЯТТЯ ЕТНОЛОГІЇ ТА ЕТНОКУЛЬТУРОЛОГІЇ: АНАЛІТИЧНИЙ ОГЛЯД НОВІТНІХ ДОСЛІДЖЕНЬ

Валерій Капелюшний
(м. Київ)

У статті здійснено стислий історіографічний аналіз сучасних зарубіжних та вітчизняних наукових публікацій, присвячених трактуванню термінів «етнічність», «ідентичність» та «культура» як ключових понять етнології, культурної антропології та етнокультурології. Наголошується, що виклики, які постали перед світом в результаті глобалізаційних процесів, спонукали науковців до активного вивчення феномену «етнічності» та переосмислення таких понять як «культура» і «ідентичність». Зроблено висновок про важливу роль міждисциплінарних досліджень для подальшого ґрунтовного вивчення проблеми.

***Ключові слова:** етнос, етнологія, етнічність, ідентичність, культура, історіографія, глобалізаційні процеси.*

Важливим аспектом сучасних досліджень етнологічної науки є проблема культури в етнології, адже розвиток людської цивілізації та її культури є явищами неподільними і фактично синонімічними. Весь спектр етнічних проблем так чи інакше пов'язаний з вивченням культури. Внаслідок постійних міжетнічних контактів та глобалізаційних процесів одні етнічні спільноти зазнають культурних впливів інших, але при цьому людство не втрачає етнокультурного розмаїття, більше того, зміна форм життєдіяльності веде до виникнення нових культурних відмінностей.

У гуманітаристиці існує величезна кількість визначень терміну «культура». Як констатує І. Лебединська, «поняття культура має тисячорічну історію і нараховує більше, ніж 500 визначень» [1, с. 234]. Одні з перших спроб їхньої систематизації були зроблені ще в середині ХХ століття [2]. На думку С. Лур'є, в своєму первісному значенні латинське слово *cultura* означало культивування сільськогосподарських рослин і домашньої птиці та скотини, а в ХVІ ст. цей початковий смисл

переноситься в сферу розвитку людини – до культивування розуму [3, с. 172-173].

Перший, власне етнологічний, погляд на культуру почав складатися у XVIII ст., коли під впливом географічних відкриттів еволюціоністи почали порівнювати певні культурні елементи життя різних народів (вірування, звичаї, право, мистецтво тощо). Під впливом цього наукового напрямку в етнології утвердився підхід, згідно з яким поняття «культура» почали застосовувати для означення системи елементів та відносин, властивих певному народу. Невдовзі вчені-функціоналісти перенесли предметне поле вивчення культури зі стадійно-історичної площини на вивчення функцій культурного феномена. Етнологи-структуралісти взагалі заперечували можливість існування окремої науки про культуру, розглядали життя певної спільноти як цілісне та безперервне функціонування соціальної структури та вважали, що кожна культура повинна вивчатися як окрема частина, що є функцією по відношенню до цілого [4, с. 246-247]. Щодо створення окремої науки про культуру, то дослідники пов'язують цю подію з іменем Л. Уайта, який в середині 40-х рр. XX ст. дав одне з перших загальнотеоретичних обґрунтувань поняттю «культурологія». Запропонований ученим підхід до цієї проблеми полягав у необхідності вивчення не окремих культурних феноменів, а комплексного дослідження проблеми культурного розвитку всього людства. Нарешті, дослідники наголошують, що значною мірою під впливом Л. Уайта в американській антропології наука про культуру знайшла оформлення як складова етнології, а завдяки школі Ф. Боаса культура стала центральною проблемою етнології [4, с. 247].

Щодо терміну «етнічність», то деякі науковці, наприклад П. Чорній, вважають його похідним від терміну «культура» [5, с. 14]. В своїй монографії поняття «етнічність» вжито дослідником у безпосередньому співвідношенні з терміном «культура», причому автор зауважує, що етнічність, як соціокультурне явище, виявляє себе лише на пограниччі культур, у результаті міжкультурної взаємодії, «тому етнічність не існує поза культурою» [5, с. 16-17].

Спробу узагальнити поняття «етнічність» здійснила у своїй оригінальній праці Л. І. Шаповал, де вперше в українській етнологічній науці комплексно за тематичними напрямками згруповано наявні етнологічні поняття і терміни. «Етнічність», на думку дослідниці, – це сукупність специфічних спільних ознак у вигляді традиційних цінностей і вірувань, норм життєдіяльності, усвідомлення індивідуальної чи групової спорідненості, прагнення зберегти свої ендогамність та ідентичність, які забезпечують розуміння внутрішньої єдності етнічної групи та її відмінності від інших спільнот [6, с. 38-39]. Варто зазначити також, що

зважаючи на особливе значення цього терміну в етнологічній науці, Л.І. Шаповал, не лише подала визначення терміну «етнічність», а й спробувала подати власну характеристику цього поняття, зазначивши, що «Етнічність – мінлива й динамічна сукупність характеристик, форма етносоціофільних стосунків, що переживає процес постійного оновлення та видозмін». Авторка наголошує також, що стосовно осмислення природи етнічності існують концепції «примордіалістська», «конструктивістська» та «інструменталістська» [6, с. 39].

Розуміння «етнічності» змінювалося з розвитком гуманітаристики та залежало від політико-правових систем, в яких існували суспільства, а отже – соціокультурних середовищ, в яких виховувались та працювали науковці, що займалися культурними студіями. Як стверджує П. Чорній, досліджувати та осмислювати феномен «етнічності» у сучасних категоріях науковці почали в 1950-х роках, коли розпочалася так звана «повоєнна ера імміграції», яку ще називають постколоніальною міграцією, відповідно до деколонізаційних процесів, які відбувалися в світі впродовж 60-70-х років ХХ століття. [5, с. 23]. Оскільки українська академічна традиція за формою та змістом, по суті, є продовженням радянської, поняття «етнічність» та «етнос» у ній також вважаються історичними категоріями, натомість у західноєвропейській та північноамериканській – суспільними. Власне, ця сутнісна відмінність, на думку П. Чорнія, визначала, і досі це робить, сприйняття й трактування цих понять [5, с. 25]. Виклики, які постали перед світом, спонукали науковців до активного вивчення феномену «етнічності» та переосмислення таких понять як «культура» і «ідентичність». Велику кількість аспектів цієї багатовекторної проблеми піднято та висвітлено українськими науковцями в колективній монографії «Методологічні проблеми культурної антропології та етнокультурології» [7].

Слід наголосити, що в умовах незалежності України суттєво активізувався дослідницький інтерес науковців до вивчення різних аспектів так чи інакше пов'язаних з проблемою ідентичності.

На думку Л.І. Шаповал, «Ідентичність – певний комплекс специфічних рис, що дозволяють виокремлювати одну групу людей від інших, а також відносити особистість до тієї чи іншої групи [6, с. 64]. Дещо ширший спектр щодо трактування цього терміну застосовує Г.М. Казакевич, розрізняючи «соціальну, гендерну (статеву), вікову, культурну, етнічну, релігійну, політичну та деякі інші ідентичності» [8, с. 227].

Від себе додамо, що досить популярним в сучасних дослідженнях є ще один термін – «національна ідентичність». Наприклад, серед зарубіжних вчених окрему монографію присвятив дослідженню

національної ідентичності Е. Сміт [9], а серед вітчизняних – Л. П. Нагорна [10]. Варто зазначити, що Л. П. Нагорна в своїй монографії досліджує національну ідентичність в Україні не лише як категорію гуманітаристики, а й як політико-культурну реальність в Україні. Окремий підрозділ дослідницею присвячено «Етнічній ідентичності» [7, с. 30-43].

Грунтовний аналіз дослідницею присвячено таким аспектам як русько-українська ідентичність, подвійна ідентичність і «малоросійство», радянська ідентичність, у сучасна українська етнонація. Хочемо наголосити, що дослідниця, крім терміну ідентичність досить вдало застосовує і деякі синонімічні терміни, зокрема самоусвідомлення та самоідентифікація.

До речі, С. Ю. Римаренко, досліджуючи «культурну ідентичність членів етносу», «етнічну обраність» та «етнічну ідентичність», назвав свою монографію саме «Самовизначення особи, нації, держави» [11]. Без перебільшення, ця монографія є першим в Україні дослідженням, в якому особистісне, національне та державно-політичне розглядається у контексті етнонаціонального фактора суспільного розвитку. На основі входження людини у свій національний соціум, свою національну державу самовизначення досліджується автором як процес самопізнання, самоідентифікації та самоутвердження, власне, суверенізації як духовної самореалізації особи, нації, держави.

Грунтовний пласт аналітичного та фактичного матеріалу вмістив Е. Сміт до своєї нової монографії. Якщо в своїй попередній монографії (К., 1994 р.), яку ми вже згадували вище, вчений зосередив увагу на етнічній та національній ідентичності, то в новій монографії, на моє глибоке переконання, вчений одним з перших, а може і взагалі першим, здійснює аналіз етнічної ідентичності в контексті аналізу від конкретного до більш широкого, загального. Він ґрунтовно аналізує не лише поняття ідентичності, але й окремим підрозділом подає матеріал про «космополітичну культуру» [12, с. 23-26] та вводить до наукового обігу термін «загальноєвропейська ідентичність», присвятивши його аналізу окремий підрозділ з такою ж назвою [12, с. 177-186]. Дослідник наголошує, що сьогодні помітна тенденція до рівняння національної ідентичності з національною державою. Проте сполучення суверенних держав – це не те саме, що й злиття культур, або амальгамування ідентичностей, а створення європейської «наддержави» не те саме, що й формування «наднації» Європи [12, с. 176].

Значної уваги, на наш погляд, заслуговують також праці деяких інших зарубіжних вчених, зокрема Р. Скемергорна «Етнічність і меншини» [13, с. 455-458], Т. Еріксена «Етнічність, раса, клас і нація» [13, с. 458-462],

П. Браса «Етнічні групи і формування етнічної ідентичності» [13, с. 462-467], монографії Д. Сторі «Теорія культури та масова культура» [14] та Д. Ейкельмана «Близький Схід та Центральна Азія: антропологічний підхід» [15]. Щодо монографії Д. Ейкельмана, то незважаючи на її територіальне обмеження регіоном арабського світу, значення цього дослідження безперечно виходить за регіональні рамки, адже іслам є світовою релігією. У такому складному регіоні, як Близький Схід, якому притаманне нашарування мовних, етнічних, національних, родових, гендерних і класових відмінностей, проблеми відстоювання та значення особистих та колективних ідентичностей у різних історичних і політичних контекстах набувають особливої гостроти. До речі, різним аспектам ідентичності мусульман в Україні присвячена колективна монографія українських науковців «Исламская идентичность в Украине». [16].

Щодо сучасних ґрунтовних найновіших публікацій вітчизняних дослідників, що безпосередньо стосуються досліджуваної нами проблеми, то тут варто виділити монографії О. М. Майбороди [17], О. М. Казакевич [18], Я. С. Калакури, О. О. Рафальського, В. П. Коцура, М. Ф. Юрія [19; 20; 21; 22], Н. В. Семергей [23].

Стислий аналіз наявної літератури з проблеми дає нам підстави стверджувати, що досліджувану проблему вивчали представники багатьох гуманітарних наук. Хочемо звернути увагу на необхідність підготовки міждисциплінарних досліджень для подальшого ґрунтовного вивчення цієї багатоаспектної та багатовимірної проблеми.

Джерела і література:

1. Лебединська І. Культура як спосіб набуття ідентичності: методологічна рефлексія // Методологічні проблеми культурної антропології та етнокультурології. К.: Інститут культурології НАМ України, 2011. С.231–260.
2. Kroeber A., Kluckhohn Cl. Culture. A Critical Review of Concepts and Definitions. Papers of the Peabody Museum of American Archaeology and Ethnology. Cambridge, 1952. Vol. XLVII. №1. 223 p.
3. Лурье С.В. Историческая этнология. М.: Академический проект, 2004. 624 с.
4. Кафарський В.І., Савчук Б.П. Етнологія. К.: Центр навчальної літератури, 2006. 432 с.
5. Чорній П. Етнічні групи Галичини міжвоєнного періоду: міжетнічне співжиття та соціокультурні трансформації: монографія. Львів: Інститут народознавства, 2018. 316 с.
6. Шаповал Л.І. Словник етнографічних (етнологічних) понять і термінів. Видання друге, змінене та доповнене. Полтава, ТОВ «АСМІ», 2016. 294 с.
7. Методологічні проблеми культурної антропології та етнокультурології. К.: Інститут культурології НАМ України, 2011. 480 с.
8. Казакевич Г.М. Ідентичність. // Історія в термінах і поняттях. Вишгород: ПП Сергійчук М.І., 2014. С.227.

9. Сміт Е. Національна ідентичність /Пер. з англ. К., 1994. 170 с.
10. Нагорна Л.П. Національна ідентичність в Україні. К.: ІПіЕНД, 2002. 272 с.
11. Римаренко С.Ю. Самовизначення особи, нації, держави (Етнополітологічний аналіз). К.: Юридична книга, 1999. 543 с.
12. Сміт Е. Нації та націоналізм у глобальну епоху. К.: Ніка-Центр, 2006. 320 с.
13. Націоналізм. Антологія. К.: Смолоскип, 2000. 872 с.
14. Сторі Д. Теорія культури та масова культура. К.: Акта, 2005. 360 с.
15. Ейкельман Д. Близький Схід та Центральна Азія: антропологічний підхід. К.: Стилос, 2005. 374 с.
16. Исламская идентичность в Украине. К.: Стилос, 2006. 200 с.
17. Майборода О.М. Етнічність у міжнародній системі. К.: ІПіЕНД, 2017. 448 с.
18. Казакевич О.М. Українська мова, нація та ідентичність у міжімперському просторі. (друга половина ХІХ – початок ХХ століття). Київ – Вінниця, 2018. 406 с.
19. Калакура Я.С., Рафальський О.О., Юрій М.Ф. Українська культура: цивілізаційний вимір. К.: ІПіЕНД, 2015. 496 с.
20. Калакура Я.С., Рафальський О.О., Юрій М.Ф. Ментальний вимір української цивілізації. К.: ІПіЕНД, 2017. 560 с.
21. Рафальський О.О., Калакура Я.С., Коцур В.П., Юрій М.Ф. Антропологічний код української культури і цивілізації. Книга 1. К.: ІПіЕНД, 2020. 430 с.
22. Рафальський О.О., Калакура Я.С., Коцур В.П., Юрій М.Ф. Антропологічний код української культури і цивілізації. Книга 2. К.: ІПіЕНД, 2020. 536 с.
23. Семергей Н.В. Українське національне культурне відродження другої половини ХІХ – першої третини ХХ століття: дискурс новітньої історіографії. Монографія. Полтава.: ТОВ АСМІ, 2020. 440 с.

УДК 159.923.2(=161.2)

СУЧАСНІ ФОРМИ ІДЕНТИЧНОСТІ В УКРАЇНІ: ТРАНСФОРМАЦІЇ, ЧИННИКИ ВПЛИВУ

**Галина Бондаренко
(м. Київ)**

У статті розглядаються трансформації, що відбулись в сучасних ідентифікаційних практиках населення України внаслідок Революції гідності та військових подій на сході України. Аналізуються чинники впливу на процеси національного самоусвідомлення населення, співвідношення загальнонаціональної та регіональної форм ідентичності в різних регіонах країни.

Ключові слова: ідентичність, трансформації, чинники впливу.

Питання національної ідентичності в Україні входять до кола питань її державної безпеки, визначаючи вектори зовнішньої та внутрішньої політики країни. Геополітичні та соціокультурні зміни, що